

УДК 330.8 (477) «16/17»

В.В. Небрат

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЇ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ (до 400-річчя заснування)

Виокремлено основні етапи становлення Києво-Могилянської академії як навчального закладу та осередку національної духовної культури. Розкрито зміст та основні напрями вивчення в Академії теорії та практики управління господарством. Представлено погляди видатних учених-мислителів, які репрезентують викладання економії в Києво-Могилянській академії у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, братські школи, вчення про господарство, антична економія, канонічна політ-економія середньовіччя, сільська економія, камералістика, викладання економії, етичні засади господарської діяльності.

Постановка проблеми. Цього року виповнюється чотириста років від заснування першого національного вищого навчального закладу – Києво-Могилянської академії. Саме у 1615 р. створена Київська братська школа, що згодом під покровительством митрополита Петра Могили була перетворена на Києво-Братську (Могилянську) колегію, яка наприкінці XVII ст. отримала статус академії. Цей заклад – від його створення і дотепер – є осердям української національної самосвідомості та культури, «неопалимою купиною», де зберігаються традиції батьківської віри та формуються ідеї утвердження людської гідності та свободи. Впродовж усієї своєї історії наш народ не мав іншої інституції, яка б справила більший вплив на його політичне й духовне буття, розвиток освіти, науки і культури, ніж Києво-Могилянська академія. Для українців вона завжди буде національною святиною та символом незнищенності духу. Справедливо дослідники ставлять Академію в один ряд з такими національними освітніми осередками як італійські Падуя та Болонья, англійський Оксфорд, французька Сорбонна, чеський Карлів чи польський Ягеллонський університети [1, с.204].

© В.В. Небрат, 2015

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2015. Вип. 48.

Система навчання та виховання в Академії будувалася на засадах гуманізму, християнської моралі та громадянської відповідальності, спрямовувалася на підготовку високоосвічених, прогресивних і мислячих самостійно провідників свого народу. Такі пріоритети в системі підготовки фахівців надзвичайно актуалізовані сьогодні, що підсилює необхідність звернення до національних джерел вищої освіти. Важливою складовою навчання в Києво-Могилянській академії від часів її заснування було ознайомлення студентів з прогресивними ідеями західноєвропейських і вітчизняних мислителів щодо природи та призначення держави, організації державного управління та фінансів. Політико-економічні та правові знання розглядалися як неодмінна складова освіти, формування інтелектуального середовища та громадянської свідомості.

Відтак виглядає не випадковим збіг ювілею Академії з ще однією поважною датою – 400-річчям виходу праці А.Монкретьєна «Трактат про політичну економію», що вважається початком відліку історії цієї науки. Мистецтво управління господарством задля зміцнення держави та забезпечення добробуту її мешканців отримало теоретичне оформлення. Головні положення, що характеризують підходи до вирішення політико-економічних проблем і зміст вчення про раціональне господарювання, були сформульовані на початку XVII ст. Загальноєвропейський контекст вивчення історії української економічної думки та освіти, розвитку етико-філософських, історичних і політико-правових засад національної економії сьогодні набуває особливого значення з огляду на цивілізаційний вибір України щодо євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історію Києво-Могилянської Академії в різні часи досліджували в різних аспектах: як складову історії братського руху та ідеологічного протистояння католицизму та православ'я, у контексті становлення та розвитку системи освіти [2–6], як джерело прогресивних ідей і осередок формування національної еліти, державних діячів загальноєвропейського масштабу [7; 8]. Економічна складова світогляду провідних українських мислителів XVII–XVIII ст. отримала певне висвітлення у монографії А.О.Смолки [9], а також у попередніх публікаціях автора цієї статті [10; 11; 12, с.41–116]. З останніх видань навчальної літератури варто відзначити підручник за редакцією В.М.Тарасевича та Ю.Є.Петруні, в якому стис-

ло представлені економічні погляди представників Києво-Могилянської Академії Ф.Прокоповича, П.Орлика, Г.Сковороди, Я.Козельського [13, с.256–260]. Разом з тим, історія найдавнішого вищого навчального закладу України настільки багатогранна, що надає чимало напрямів для подальших досліджень, серед яких одним із актуальних і важливих є аналіз економічного світогляду засновників і очільників Академії, зародження економічної освіти в Україні на соціально-філософському фундаменті Просвітництва та етичних засадах гуманізму.

Мета статті – розкрити роль Києво-Могилянської академії у формуванні наукового економічного світогляду, вчення про господарство та управління економікою; на основі узагальнення тривалого процесу становлення закладу та аналізу творчого доробку його фундаторів і представників показати генезу системи вивчення економії, розвиток наукових підходів до трактування ролі господарських інститутів і державного управління в забезпеченні «спільного блага» і «народної користі».

Виклад основного матеріалу. Складна політична, національна та релігійна ситуація в Україні і, зокрема, конфлікт православ'я з католицизмом наприкінці XVI – на початку XVII ст. за словами Дмитра Чижевського, створили ґрунт для утворення двох явищ – релігійної полеміки і національної школи. На думку вченого, «як релігійна полеміка вимагала вищих теологічних студій, так і народна школа, що постала й поширилася зусиллями релігійно-національних організацій – братств, і привела до зорганізування вищої освіти з релігійним забарвленням» [14, с.79]. Активний єзуїтський діяч Петро Скарга, ректор Віденської колегії, виступив проти навчання українською мовою й обґрунтував нецільність існування народних шкіл. «І не було ще на світі, і не буде жодної академії, і Колегіуму, де б теорію, філософію та інші визволені науки могли вивчати і розуміти іншою мовою. Слов'янською мовою ніколи ніхто ученим бути не може», – твердив він у своєму горезвісному трактаті «Про єдність церкви божої» (1570). Така образа народу, що має давню культуру, викликала обурення українських просвітителів. Зокрема Іван Вишенський відповів гострим посланням «Зачіпка мудрого латинника з дурним русином» [15, с.208–209]. Посилення колонізаторської політики в Україні викликало значну протидію українського народу. Його кращі представники – письменники, полемісти у посланнях, памфлетах, трактатах дали безкомпромісну відсіч ідеологам

католицизму. Серед них особливо виділялися своїм талантом і стійкістю позицій Ісайя Кам'ячанин, Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський та ін.

Величезну роль у боротьбі проти політики національних та релігійних утисків відіграли українські релігійно-національні організації – братства. Вони об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Особливу увагу братства приділяли створенню українських шкіл та друкарень. Перше братство виникло у Львові в 1439 р. при Успенській церкві. Заснована Успенським братством у 1586 р. Львівська братська школа стала першим українським національним навчальним закладом, організованим й утримуваним братством. Згодом подібні школи відкрилися у Києві, Луцьку, Перемишлі, Рогатині, Замості, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременці. Примітно, що предмети у таких закладах викладалися рідною мовою, вивчалася антична література, філософія, розвивалися інтелектуальні та творчі здібності учнів, певною мірою – навички самоорганізації та самоуправління. Особлива увага зверталася на предмети тривіуму: граматику, риторику, діалектику. Окрім рідної мови, зазвичай, вивчали грецьку та латинську. Можна стверджувати, що на розвиток освіти в Україні помітний вплив справили гуманістичні ідеї Відродження і Реформації. За рівнем освіти братські школи не поступалися західноєвропейським, а за організацією навчального процесу і демократизмом управління перевершували їх. Згідно зі статутом, одним із принципів діяльності братських шкіл була відсутність станових обмежень і підтримка сиріт.

Учителями братських шкіл були діячі, які згодом стали відомими не лише в Україні, а й за її межами. Серед них – Стефан і Лаврентій Зизанії, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський та ін. Від початків освітянської діяльності братств вони вносили світський напрям у духовну культуру України, закладали тенденцію до вивільнення знань із теологічного контексту, переходу до духовно-теоретичного освоєння світу. Одним із українських мислителів – активних діячів братського руху є філософ, теолог, видавець і просвітник Кирило Транквіліон-Ставровецький. Відповідно до свого соціально-етичного ідеалу він обстоював принцип користі як основи людської моральності.

Пізнання себе, усвідомлення людської гідності, повсякденна діяльність на благо людей, подвижництво, творчість, зрештою, особиста праця і матеріальний достаток як її результат, на думку мислителя, є найкращими виявами християнських чеснот. Як зазначають дослідники, «пронизане живим духом пантеїзму вчення К.Транквіліона-Ставровецького заклало основи формування пантеїстичної традиції в українській філософській думці, що в подальшому знайшло втілення в творчості професорів Києво-Могилянської академії, відбившись найбільш повно в філософській системі Г.Сковороди» [16, с.166].

Виникнення широкої мережі братських шкіл, діяльність Острозької академії (заснована у 1576 р.) відіграли важливу роль в українському національно-культурному відродженні, підготували ґрунт для започаткування вищої освіти в Україні.

Новим етапом у розвитку братського руху стало заснування у 1615 р. Київського братства, до якого вступило багато міщан, національно свідомих українських шляхтичів, а також Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним. Наявністю значного представництва від духівництва й козацтва Київське Богоявленське братство відрізнялося від інших братств. Разом з тим, ідейні засади братського руху були єдині. Його духовною і моральною основою був статут, який починався євангельським заповітом Ісуса Христа: «Сіє заповідаю вам, да любите один одного, по тому й пізнаю вас, що ви мої учні, якщо між вами буде любов».

Відновлення української православної церковної ієрархії на чолі з Київським митрополитом Іовом Борецьким (1620 р.) сприяло піднесенню Києва як ідейно-політичного та національно-освітнього центру України. Розвиток освіти та науки, на той час ще цілком не відокремлених від релігійного життя, був важливою складовою процесу консолідації суспільства та його самоусвідомлення як органічної цілісності. До Києва потяглися з усієї України культурні діячі – письменники, перекладачі, вчені, богослови, книговидавці, які гуртувалися навколо бібліотеки і друкарні Києво-Печерського монастиря. Діяльність цього осередку та братств загалом заохочувала патріотично налаштованих городян послужити загальній справі розвитку освіти і науки. Віхою в історії стала офіра землі та майна на потреби Київської братської школи заможною та родовитою киянкою – Галшкою Гулевичівною (бл. 1577–1642). С.Гаєвський (єпископ Сильвестр) вказує: «Фундації

на організацію й розвиток братства кладе Гальшка Гулевичівна, дружина Мозирського Маршалка Лозки. Це свідчить про участь у цій справі заможних і урядовосталих громадян, твердих у православної вірі» [17, с.4.]. 15 жовтня 1615 р., коли Галшка внесла свою дарчу в реєстраційні книги київського магістрату, на дарованій нею садибі ще не було ні монастиря, ні «странноприймного дому» для подорожніх. Але школа, для організації якої було здійснено фундацію, розпочала своє існування з того самого дня, поклавши початок історії Києво-Могилянської академії.

У 1622 р. член Київського братства, ктитор Братського Богоявленського монастиря й покровитель Братської школи гетьман Сагайдачний, визначний полководець і політичний діяч, помираючи в Києві від ран, заподіяних йому в Хотинській битві (1621 р.), майже все своє майно та гроші заповів братським школам – Київській, Львівській та Луцькій – «на науку і виховання бакалаврів учених... дітям християнським... за чим би наука тривати могла вічної і потомній часи» [цит. за: 1, с.30]. Започатковану П.Сагайдачним традицію підтримувати Київську братську школу (згодом Колегіум і Академію) продовжили його наступники, гетьмани Війська Запорозького та України Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол та ін. Це визначило не тільки спроможність закладу до існування та розвитку у складні для українського народу часи, а й національно-державницьке спрямування, високий патріотичний дух та моральні засади освіти.

Дотримання принципу всестановості та надання ставропігійної охоронної патріаршої грамоти, поєднання національних освітніх традицій з найширшим залученням досягнень західно-європейської науки і культури сприяли успішному розвитку Київської братської школи. У ній було закладено глибокі основи вивчення суспільствознавства. Так, у класі риторики вчилися за найпрогресивнішими на той час підручниками Іоанна Спангенберга та Іоанна Дамаскіна, які трактували риторику як мистецтво висловлювання, а діалектику як науку розуміння. Вивчали також праці з історії та географії, праці античних мислителів та західноєвропейську літературу.

Для реформування Церкви та освіти, згідно задуму Петра Могили (1596–1647), потрібна була вища школа європейського зразка, яка водночас залишалась би глибоко національною, українською. Така школа мала готувати високоосвічених вчених,

богословів, грамотних і високоморальних священників, людей державного мислення, патріотів, які гідно репрезентували б Україну у міждержавних і церковних відносинах, здобували її незалежність та забезпечували перспективу. Для виконання цього завдання у Києві спочатку було відкрито Лаврську школу, а з 1 вересня 1632 р., після об'єднання Лаврської та Братської шкіл, почав діяти Колегіум. Розширюється перелік предметів, що вивчаються; розпочинається підготовка власних науково-педагогічних кадрів і навчальної літератури; до колегіуму приймають не тільки українських дітей, а й іноземців. З того часу склалася традиція коштом ректорів чи покровителів (митрополитів, гетьманів) направляти за кордон для навчання та підготовки до викладацької роботи найкращих учнів.

Як ідеологічний осередок захисту православ'я та формування національної самосвідомості українців Колегіум довгий час не міг отримати статус Академії через протидію правлячих кіл Польщі. Офіційно статус вищої школи Києво-Могилянська академія отримала у вересні 1658 р. на виконання умов Гадяцького договору, підписаного вихованцем Колегіуму Іваном Виговським, про входження України як Князівства Руського до федеративної держави Речі Посполитої [18]. Згодом права Академії були підтверджені в угоді, підписаній королем Міхалом Корибутом Вишневецьким з гетьманом Михайлом Ханенком (1670 р.) та царською грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р. Ім'я Петра Могили, увічнене в назві Академії, зберігає пам'ять про її натхненника, засновника, благодійника і покровителя. Києво-Могилянська академія як інші європейські вищі навчальні заклади, була самоврядним закладом – обирала вільними голосами ректора й викладачів, мала власний суд, якому підлягали всі члени академічної корпорації й студенти, самочинно вирішувала справи з місцевою владою й вищими державними структурами.

Довгий час Академія була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом України, Східної Європи, усього православного світу. Повний курс навчання тривав дванадцять років і передбачав вивчення більше тридцяти предметів. Суспільні науки вивчалися на основі природного права та моральної філософії. Тут викладались основні положення античної економії Ксенофонта й Аристотеля, канонічної політекономії Середньовіччя, меркантилізму, сільської економії тощо. У вченні про господарство професори Києво-Могилянської академії дотримувалися трак-

тування економічної сфери як невід'ємної складової соціального життя, що підпорядковується загальним законам логіки та етики [10, с.40]. Ціннісною домінантою при цьому виступало досягнення суспільного та індивідуального блага.

Академія стала центром продукування та поширення правових знань і державницьких ідей. Курс моральної філософії, що викладався з кінця XVII ст., включав окрім монастики (вчення про моральність особи) економіку (вчення про ведення господарства) та політику (вчення про державу і право). Таким чином професори та студенти Академії долучалися до європейської політико-правової та політико-економічної думки, до проблем походження, сутності та форм держави, її функцій, співвідношення права і моралі тощо.

Враховуючи політичні обставини – посилення релігійного та політичного протистояння, становлення, а згодом втрата Україною державності, – вивчення та розроблення цих питань мали не лише академічне, а й практичне спрямування. Відомо, що Петро Могила, а згодом й інші професори Академії знайомили студентів з головними положеннями праці Ніколо Макіавеллі «Коментар про державу або про державну владу» та «Роздуми про державу», в яких були вперше сформульовані ідеї національної держави. Сучасні дослідники філософської спадщини Києво-Могилянської академії, зокрема В.Нічик, Я.Стратій, В.Литвинов розрізняють у філософській думці Академії два напрями. Один із них – науково-освітній, полягав у визнанні як основи поступу суспільства розвитку науки, освіти, ремесел, мистецтв і виховання. Це була так звана аристотелівсько-природознавча раціоналістична лінія [19, с.22], до якої належали І.Гізель, Й.Кроковський, Ф.Прокопович, Г.Кониський, М.Козачинський, Г.Щербацький та ін.

Зокрема, видатний просвітник, історик і філософ, один із найосвіченіших людей в Україні XVII ст. Інокентій Гізель (бл. 1600–1683), у властивій його творам теологічній формі, здійснив докладний аналіз сучасних йому форм економічних відносин. У системі його світоглядних конструктів центральну роль мали морально-етичні норми, відтак проблеми господарства мислитель розглядає в контексті дотримання християнських заповідей, а їх порушення називає «економічними гріхами». Серед таких гріхів мислитель називає срібллюбство, з яким пов'язані недобросовісна торгівля, лихварство, фальшування грошей тощо. У творах І.Гізеля «О семи гріхах смертних (основних)», «Мир с Богом чо-

ловіку» знайшли певне висвітлення й економічні питання. Він виступив з обґрунтуванням основних державних інститутів, у тому числі фінансових, засуджував намагання уникнути сплати податків і відбування повинностей. Аналізуючи «гріхи государственних правителей», мислитель розкрив істинне призначення державної служби – забезпечення суспільного блага, добробуту і щастя громадян. І.Гізель засуджував «необачні оброки і дань, без народних потреб» з метою отримання «ізбитку» (прибутку) для бенкетування, придбання прикрас, подарунків тощо [20, с.38].

В основі добробуту людини, на думку мислителя, мають бути не гроші, а «старання та праця». Чільне місце, що відведено в системі соціально-економічних поглядів Гізеля питанням сумлінної праці та справедливого обміну, цілковито відповідає традиційному українському моральному кодексу цінностей. Виступаючи на захист приватно-родинної власності він вважав гріховним привласнення чужої спадщини, спільних або церковних земель. Отже власність, гроші, ціна, позика, податки та інші економічні категорії тогочасної доби, що характеризують розвиток ринкових відносин, знайшли висвітлення та обґрунтування у творах І.Гізеля.

Автором цілісного вчення про господарство, принципи економії та роль держави забезпеченні народного добробуту є видатний державний церковний діяч, просвітитель, письменник, публіцист Феофан (Єлісей) Прокопович (1677–1736). Він є автором творів «Духовний регламент», «Перше вчення отроків», «Поетика», «Про риторичне мистецтво». Упродовж 1705–1716 рр. Ф.Прокопович викладав у Києво-Могилянській академії риторіку, піїтику, філософію. Саме до цього періоду життя вченого належить більшість його праць – фундаментальні філософські та теологічні трактати, поезії, драми, проповіді, проекти законів. Він послідовно відстоював і пропагував принципи та ідеї філософів Нового часу, першим почав ґрунтовно знайомити студентів із вченням Рене Декарта, Джона Локка, Френсиса Бекона. Ф.Прокопович цікавився німецькою просвітницькою філософською думкою, особливо – творами Юсті Ліпсія, Йогана-Франца Бурдея та Гуго Гроція, захоплювався теорією побудови держави.

Теоретична думка з проблем державного устрою та економічної політики, наукові засади вчення Ф.Прокоповича про людину, державу і церкву лягли в основу теоретичного обґрунтування та практичного здійснення реформ Петра I. Визнаючи основою

суспільного поступу освіти, розвиток науки, техніки, ремесла, український мислитель виступав за невпинний розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, зокрема, підтримував систему насадження великого виробництва коштом держави, наполягав на необхідності удосконалення системи державних органів управління. За викликом царя у 1716 р. він був змушений залишити Академію та став радником Петра I у проведенні реформ у галузі економіки, освіти й церкви. Цей історичний факт не був унікальним – на високому ступені впливу Києво-Могилянської академії на духовне та інтелектуальне життя, розвиток освіти, на ролі українських мислителів у задоволенні духовних потреб російського суспільства наголошували самі росіяни, зокрема вказуючи на масові «виклики київських учених у XVII і особливо у XVIII ст.» [5, с.VIII].

Ф.Прокопович був лідером так званої царської «ученої дружини», до якої, крім нього, входили В.Татищев та А.Кантемир. Прогресивні ідеї Ф.Прокоповича в галузі державного будівництва, що базувалися на філософській концепції освіченого абсолютизму, слугували теоретичною основою модернізаційних перетворень. Таким чином, можна говорити про науково-викладацьку та адміністративно-управлінську діяльність Ф.Прокоповича, які були тісно пов'язані та забезпечили реалізацію його світоглядної та менеджерської позиції [12, с.44–45]. Вчений вважав економіку і, зокрема, господарську політику складовими етики. Він чітко розрізняв закони домашньої економії та закони державного управління наголошуючи, що велике господарство підлягає іншим правилам управління, відмінним від індивідуально-родинного. Разом з тим, етичні засади господарської діяльності будь-якого масштабу є спільними.

Знання, на думку Ф.Прокоповича, мають сприяти раціоналізації та ощадливості ведення господарства, а принцип економії повинен бути основою як окремого, приватного, так і суспільного, державного господарства. Вчений пропонує способи налагодження ефективного господарювання: «Треба щоб економ був бадьорим, працюовитим, вірним. Необхідно всіяко розбуркувати дрімотних і тверезити п'яниць, приборкати хапуг як найтихіших негідників, а тих, кого не можна приборкати, позбавляти чину й на страту передавати світському судові. Тоді буде належний у всьому догляд ... будуть нарешті запроваджені книги прибутків і витрат» [21, т.3, с.276]. Поєднання моральних засад з економіч-

ними та адміністративно-правовими було характерною рисою світогляду та реформаторської діяльності Ф.Прокоповича у галузі державного та церковного управління, розвитку освіти, інженерної та архітектурної справи, промислів і торгівлі.

Отже, викладачі Києво-Могилянської академії, представники раціоналістичної лінії соціальної філософії розглядали суспільні явища і процеси з позицій єдності морально-духовних і матеріально-господарських аспектів розвитку суспільства, повсякчас наголошували на ролі ціннісних домінант і етичних критеріїв господарської та державної діяльності.

Формування етичних засад теорії господарства знайшло подальший розвиток у світоглядній системі видатного українського філософа світового масштабу Григорія Сковороди (1722–1794), який представляє етико-антропософський напрям розвитку української суспільної думки. До цього напряму належали також Данило Туптало (Димитрій Ростовський), Паїсій Величковський, Семен Гамалія та інші вихованці Академії [1, с.84]. Спрямованість на самопізнання та досягнення людиною духовної досконалості, гармонійної єдності зі світом характеризує аксіологічну близькість представників Академії з платонівською лінією європейської філософії та німецькою культурною традицією інтуїтивно-символічного сприйняття світу.

Твори Г.Сковороди – це поезії, панегірики, оди, байки, епіграми, філософські притчі. До найбільш відомих належить збірка «Сад божественних пісень», що проріс, за висловом автора, із зерен Священного писання. В оді «Похвала бідності» мислитель виклав свій морально-етичний ідеал – «нестурбований мир», «серце незламне», «зрівноважений дух», «мудра розсудливість» на противагу «жебракам», «захланним старцям», «що до скарбів земних так пожадливо горнутья». Посібник «Вхідні двері до християнської доброчинності для молодого шляхетства Харківської губернії» був написаний, коли Сковорода отримав запрошення викладати катехізис – основи доброчинності – в Харківському Колеґіумі. Соціально-філософська система мислителя найповніше викладена у творі «Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира».

Економічний світогляд видатного українського філософа можемо аналізувати на основі філософських, полемічних, поетичних, повчальних творів. Одним із центральних конструктів його вчення є філософська категорія «сродність», що означає

адекватність життя людини її божественному призначенню на землі. Немає гіршої долі, як «всю жизнь тосковать в несродностях», але розвиваючи і застосовуючи свої здібності, людина досягає внутрішньої гармонії і водночас принесе користь суспільству. Погляди Григорія Сковороди духовно споріднені з ідеями його сучасника Імануїла Канта щодо важливості морального імперативу, який слугує основою самовизначення індивіду та його соціальної поведінки.

Слід визнати, що мислитель ніде не згадує окремо економічної науки, він дотримувався ідеї всесвітньої Божої економії. Універсальна гармонія, що встановлює та підтримує природній порядок, визначає місце та роль людини і держави в соціально-економічних відносинах. У висловлюваннях Г.Сковороди знаходимо визнання об'єктивних законів, що впорядковують суспільне життя. Зокрема він писав: «Общество есть то же, что и машина» [22, т.1, с.348]. Нею, звичайно, править божественна сила, яка надає лад усій світобудові. Надзвичайно цінним є обґрунтування Г.Сковородою принципу економії праці та часу. З усіх втрат, – повчав філософ, – втрата часу найтяжча. У його філософських трактатах, віршах, притчах, листах постійно наголошується на необхідності заповнення кожного дня і кожної миті добрими справами, адже втрачений час не повернути, а вільний час не піддається нагромадженню.

Певною мірою можна вважати час у теоретичній системі Г.Сковороди не лише філософською, а й економічною категорією: за ним визначають продуктивність роботи і витрати праці [22, т.2, с.40]. Вказуючи на відмінність процесу праці від його результатів, мислитель зазначає, що насолоду може давати не лише споживання, а й сама праця. У праці «Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира» Г.Сковорода проголосив працю природною потребою людини та основою суспільного розвитку, зазначивши, що схильність людей до розподілу видів праці об'єднує їх у процесі виробництва. Разом з тим він виступав проти підневільної, примусової праці, вважаючи свободу і вільну творчість найвищими благами.

У «божественній економії» Г.Сковороди є багато суперечливого з погляду тогочасного економічного поступу. Безперечно знайомий з поглядами ідеологів капіталістичного господарювання, український філософ байдуже ставився до них, ніде не висловив закликів до господарської активності, розвитку під-

приємництва, впровадження технічних винаходів тощо. Економічні погляди Г.Сковороди за своїм змістом і спрямованістю ближчі до ідей фізіократії, аніж до меркантилізму. Головною домінантою його філософської концепції виступає гасло духовної та економічної свободи як основа щастя людини та добробуту суспільства.

Загалом у працях викладачів та випускників Академії формувалися підвалини ліберально-демократичної ідеології. Питання державного управління та господарської діяльності становили органічну цілісність у системі соціально-філософських поглядів і, відповідно до інтелектуально-духовної традиції, розглядалися з позицій дотримання природного порядку та забезпечення суспільного блага.

Роль Києво-Могилянської академії в суспільному житті України значною мірою визначалася розвитком її представниками політико-правової думки та підготовкою національних кадрів патріотів-державників. Хоча юридичного факультету (класу) в Академії не було, проте навчальні курси включали виклад ідей видатних теоретиків держави і права – Томаса Гоббса, Самуеля Пуффендорфа, Франка Буддея, французьких енциклопедистів. Предметом вивчення був доробок вітчизняних мислителів – Станіслава Оріховського, Петра Могили, Феофана Прокоповича, а також вихованців Академії – Якова Козельського, Григорія Політики, Григорія Козицького, Федора та Івана Туманських. Статті Шарля Мотеск'є на тему суспільного устрою та державної політики, в яких були викладені основні форми державного правління й постулати природного права, були перекладені з «Французької енциклопедії» І.Туманським і видані окремою збіркою у 1770 р. Це видання було широко відоме в Україні-Гетьманщині і користувалося великим попитом в академічній бібліотеці.

Політико-економічна та правнича думка, сформована в Академії, стала важливим чинником ідеології національно-визвольної боротьби українського народу, політичного мислення та практичної діяльності світських і релігійних діячів, які виборювали незалежність Української держави. Свідченням особливої місії закладу є те, що вихованцями Академії є гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Показником високого рівня державно-правового мислення, сформованого в Україні, є «Конституція» й «Вивід прав України» Пилипа Орлика (1672–1742) – одного з найвідоміших вихованців Акаде-

мії, Генерального писаря козацького війська, гетьмана українського козацького «уряду у вигнанні», публіциста й дипломата. Унікальний документ, повна назва якого «Пакти і Конституції Законів та вольностей війська Запорізького», проголошував в Україні незалежну республіку та був першою у світі конституцією (1710 р.). Як відомо, аналогічні документи були прийняті в США у 1787 р., Франції та Польщі – у 1791 р.

Конституція містить історико-економічний екскурс, що висвітлює витоки та особливості соціально-економічного устрою козацької держави і дає підстави характеризувати його як національну модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Зокрема, свідченням цього є головні риси тогочасної економічної системи: зосередження землі в руках козаків, селян і міщан; домінування індивідуально-приватного типу господарства, що ґрунтувалося на власній і частково на наймній праці; дрібне і середнє козацько-селянське господарство, що втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства [12, с.67–68]. У Конституції знайшли відображення господарські питання, визначення економічних повноважень владних інституцій, фіскальна та соціальна політика. Зокрема, було передбачено відокремлення державного скарбу від гетьманського, що на той час, коли в Європі панував абсолютизм, було надзвичайно прогресивним і новаторським принципом розбудови державних фінансів. Це положення засвідчує високий рівень державно-політичного мислення авторів цього законодавчого документа та ступінь розвитку державних інститутів тогочасного українського суспільства. Для козаків і посполитих скасовувалися численні обтяжливі повинності та податки, натомість передбачалось здійснення соціального захисту населення; гарантія прав і свобод людей усіх станів згідно традиційного українського права; проведення ревізії земельних володінь старшини, що збагатилась свавільним захопленням землі; вдосконалення торгової політики тощо [9, с.202–203]. Конституція стояла на захисті приватної власності – економічного базису вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві її громадян на свободу і самовизначення.

Історичний напрям підготовки у стінах Києво-Могилянської академії розвивався поступово, в ході становлення самої історичної науки та її виокремлення в самостійний предмет, відмінний від літописання. Вже у 20-х роках XVII ст. широкого розголо-

су набули історико-публіцистичні праці Йова Борецького, Ісайї Копинського, Ізекіїля Курцевича, Захарії Копистенського, Касіяна Саковича, Сильвестра Косова, низка полемічних творів Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького, членів Лаврського гуртка Єлисея Плетеницького, Петра Могили та ін. Відомо, що перший і довгий час єдиний посібник з історії східних слов'ян «Синопис Київський» («Синопис, или Краткое описание о начале русского народа»), авторство якого приписують архімандритові Києво-Печерської лаври та викладачу Києво-Могилянської академії Інокентію Гізелю, був уперше виданий у 1674 р., потім витримав аж тридцять видань і до початку XIX ст. використовувався як шкільний підручник з історії [23, с.47–48].

У другій половині XVII ст. зросло значення Академії як осередку суспільно-політичної думки. В історичних працях Йоанікія Галятовського, Теодосія Софоновича, Данила Туптала (Димитрія Ростовського) дістали висвітлення та осмислення тогочасні події соціально-економічної та політичної історії. Економічні питання порушувалися в контексті історичного обґрунтування прав і вольностей українського народу, відносин між різними соціальними верствами, змісту та наслідків визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Навчання в Академії дедалі більше спрямовується на вивчення не лише античної та середньовічної історії народів світу, а й на пошуки власного місця серед європейських держав на основі усвідомлення безперервності державницької традиції та історичного поступу від Київської Русі до тогочасної України.

Вихованці Києво-Могилянської академії спричинилися до формування в Україні XVII–XVIII ст. особливого жанру історико-публіцистичної літератури – козацького літопису. Така назва була запроваджена для позначення історичних повістей Самовидця (Р.Ракушки-Романовського), Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Якова Лизогуба діячами Київської археографічної комісії, які видрукували ці пам'ятки у другій половині XIX ст. [24, с.145]. Історичні хроніки були створені в середовищі козацької старшини і відбивали не лише пануючі настрої та прагнення української інтелектуальної еліти, а й національно-державницькі ідеали пересічних українців. Ці твори мали на меті обґрунтувати правомірність козацького Гетьманату, тобто легітимізувати свою державу, створену завдяки збройній боротьбі рядового люду, що у тогочасній правосвідомості прирівнювалося до бунту. Їхня еко-

номічна складова полягає в характеристиці господарства та соціальних причин історичних подій. Спільними рисами таких літописів були риторичність, пишномовність, елементи алегорії, художні метафори та гіперболи та інші ознаки літератури бароко. Знаковим є також звернення до античності: переклади та видання творів античних авторів, пошук історичних паралелей, компіляції з праць давньогрецьких мислителів. Цьому сприяло те, що представники старшинської інтелігенції, які здобули освіту в Києво-Могилянській академії та західноєвропейських університетах, володіли давніми та європейськими мовами.

Автори козацьких літописів вплинули на сам процес засвоєння та осмислення історії, зокрема її економічної інтерпретації. Водночас вони визначили вектор подальшого розвитку академічної освіти, що має синтезувати різні галузі суспільствознавства та формувати національну самосвідомість. Ф.Прокопович наголошував, що історичні дослідження повинні приносити користь, «саме таку, щоб ми з чужих прикладів знали, що слід робити, а чого уникати» [21, т.1, с.337]. Так у літописі Самовидця, автором якого, як встановили дослідники, є вихованець Академії Роман Ракушка-Романівський (1622–1703), дано характеристику стану України до національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, у період Гетьманщини та Руїни. Автор засуджує внутрішню політику гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича за жорстоке ставлення до народу, коли побори та повинності досягли небувалих розмірів і чимраз примножувалися: «А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетьман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, зотяговал людей кормленієм – не могл насититися скарбами» [25, с.145]. Самовидець аналізує систему податків, пише про військовий скарб, подає відомості про гроші, що були на той час в обігу та розміри царського жалування козакам. У повісті «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого» (1710) випускника Академії Григорія Граб'янки (поч. 1670-х – 1738) знайшли відображення процеси насадження невластивих козацтву інститутів, формування відносин залежності та підлеглості, запроваджуваних польською шляхтою [26, с.156].

Наймонументальнішим твором у давній українській історіографії називають дослідники Літопис Самійла Величка (бл. 1670 – після 1728), який навчався у Києво-Могилянській академії, а потім служив у Глухівській генеральній канцелярії та в домі гене-

рального писаря Василя Кочубея. С.Величко брав участь у Північній війні, зокрема у поході козацького війська до Польщі у 1702 р. Використавши значний масив історичних джерел, він віддавав перевагу козацьким і польським пам'яткам, що, на його думку, найбільш сприяє достовірності викладу та об'єктивності оцінок. Послугувався С.Величко матеріалами Генеральної канцелярії та архівів, що були в його розпорядженні. До розповідей очевидців і рукописів автор ставився критично, зіставляв деякі з них, намагаючись віднайти в суб'єктивних судженнях істину. Самійло Величко зауважив, як нелегко розібратися, хто з попередників «істинствує, а хто от правди рознствує» [27, с.11]. Отже авторові була добре знайома проблема достовірності історичного знання, суб'єктивності оцінок та вибірковості у висвітленні фактів минулого. Палкий патріот своєї вітчизни, С.Величко змалював картину пограбування «панами-поляками» українського народу, жорстоке, тиранське ставлення до нього. «Вони, – наголошує автор, – через непогамовну завзятість і ненависть свою до козаків не тільки довели до остаточної руїни малоросійську Україну, але й розруйнували й свою Польську державу» [28, с. 92]. Загалом у творах вихованців Києво-Могилянської академії на історичному матеріалі ґрунтовно представлено взаємозв'язок політичних та економічних процесів, згубні наслідки збройного протистояння для краю та його мешканців.

Компіляції з давніх козацьких хронік та літописів, переписування найвідоміших із них, укладення родинних записок – «куцких реєстриків» – все це було досить поширеним заняттям серед козацької старшини в перші десятиліття XVIII ст. Родинні записи поточних подій були внесені у літопис генерального обозного Якова Лизогуба (? – 1698). В цій праці, крім докладного опису історичних подій, здійснено аналіз та оцінку економічної політики російського уряду щодо України. Позиція автора виявляється у засудженні створення Малоросійської колегії, де «много людей помордовано: здерства всяким образом вымышляно, кабалы, будьто в нужде позичал кто деньги, взымано, а тое делано, чтобы помочь в деле чиим; такого фортелю употребляли члены колегийские, а что готовизною доили, то не в числе: выдоили добре Малороссию» [цит за: 29, с.31].

У час, коли уряд Російської імперії нищив залишки автономії України, вихованець Академії Петро Симоновський (1717–1809) у своєму «Краткому описі про козацький малоросійський народ»

викривав шкідливість заходів, запроваджуваних в Україні російським царизмом, зокрема систему економічного та фінансового визиску. Загальний огляд історії України Козацько-гетьманської доби в історико-літературних творах козацьких інтелектуалів подавався в дусі національної державної ідеології та містив економічний аналіз суспільних відносин.

Ще одним напрямом вивчення та використання законів економії був прикладний. За умов зміцнення російського самодержавства та втрати Україною решток автономії могилянців усе частіше запрошували не лише до навчальних закладів, а до державних установ Росії. Вони були організаторами видавничої справи й авторами підручників, правниками й авторами реформ. У другій половині XVIII ст. у Москві й Петербурзі працювали високоосвічені вихованці Києво-Могилянської академії – Михайло Антоновський, Григорій Брайко, Іван Ванслов, Володимир Золотницький, Яків Козельський, Григорій Козицький, Григорій Політика, Микола Мотоніс, Василь Рубан, Лука Січкарьов, Іван та Роман Туманські та ін. [1, с.165]. Вони розробляли політичні, філософські, правові концепції, поширювали практичні знання й просвітницьку ідеологію. Немало українців – вихованців Академії стали відомими державними діячами Російської імперії. Серед них – Петро Завадовський, Олександр Безбородько, Дмитро Трощинський, Андрій Італінський та багато інших. За свідченням Н.Полонської-Василенко, впродовж 1721–1750 рр. не менше двохсот вихованців Академії займали високі посади в Росії [30, с.608].

Практичне спрямування вивчення та використання законів економії найперше виявляється у розробленні проектів перетворень, спрямованих на модернізацію державного управління та фінансів. Економічні погляди та прогресивні реформаторські ідеї вихованця Києво-Могилянської академії, видатного філософа-просвітника, вченого-енциклопедиста Якова Козельського (1728 (?) – після 1795) спиралися на його ліберальний світогляд. Соціальний ідеал Я.Козельського – це суспільство вільних, рівних трудівників, в якому праця є обов'язком кожного громадянина. Мислитель проаналізував основні категорії товарного виробництва – просте й розширене відтворення, поділ праці, вартість, гроші, прибуток, капітал, кредит, тощо. Він визнавав працю єдиним джерелом багатства та відстоював правову основу суспіль-

ного життя, в тому числі, правове закріплення й захист приватної власності.

Практична частина вчення Я.Козельського, згідно трактування автора, поділяється на юриспруденцію і політику. Юриспруденція слугує основою досягнення добробуту, бо знання законів і прав відкриває можливості їх використання для розвитку господарської діяльності. Політику мислитель трактував з точки зору її впливу на практику. Згідно його визначення, «політика – це наука перетворювати праведні наміри найефективнішими і до того доброзвичайними засобами в дійсність... Політика за рацією слова означає полірувальну або вигладжувальну науку» [31, с.503]. «Полірування» або «вигладжування», в розумінні автора, – це особлива функція держави та її інституцій, спрямована на моральне вдосконалення та господарське впорядкування суспільного життя.

Встановлення правил на основі моральних звичаїв і прийняття законів на основі доброзвичайності, на думку Я.Козельського, становлять основу економічного розвитку. Водночас мислитель наголошував на тому, що не варто надмірно розширювати сферу правового регулювання, бо хоча закон відкриває певні можливості, але реалізація наданих можливостей має бути у сфері особистої та економічної свободи. Це положення надзвичайно близьке по духу до трактування природи, призначення і меж державного врядування у трактаті Джона Локка, який зазначав, що коли законодавчий орган чи державець діють всупереч виявленій їм довірі, зазіхають на власність підданого й прагнуть зробити себе чи будь-яку частину суспільства господарями або повноправними розпорядниками життя, свободи і майна, що належать народові, то це не лише суперечить меті створення суспільного союзу і призначенню законодавства, але може призвести до розпаду самої системи врядування [32, с.246].

Економічна концепція Я.Козельського суголосна основним положенням класичної політичної економії та, водночас, репрезентує формування інституційних засад і соціологічних підходів до характеристики фіскальних відносин [12, с.86–92]. Автор реформаторських пропозицій наголошував на соціальних аспектах економічного життя та державного управління. Він виступав проти несправедливого оподаткування, марнотратства, показної розкоші, що вимагає непосильних витрат, а також першим у вітчизняній суспільній літературі проголосив вимогу восьмигодин-

ного робочого дня. Мислитель добре усвідомлював, що будь-які економічні процеси з часом викликають зміни в усій структурі господарства, тобто економіка є динамічною системою, а окремі явища мають історичний характер. Відтак підтримання балансу в суспільстві, забезпечення його добробуту і розвитку потребують активної і, разом з тим, осмисленої та обґрунтованої діяльності.

Розробляючи теоретичні основи реформування державного господарства, вчений сформулював положення, що обґрунтовують принцип загального оподаткування задля задоволення колективних потреб. Це засвідчує ідейну та методологічну близькість українського мислителя до концепції суспільного та фіскального договору, представлені в західноєвропейській ідеології Просвітництва такими видатними мислителями як Томас Гоббс, Вольтер, Оноре Мірабо. Делегування частини своєї свободи і передача частини майна державі, згідно позиції Я.Козельського, означає визнання певної суспільно-господарської необхідності, а не просто спосіб реалізації влади правителя [33, с.637–644]. Таким чином економіко-правова конструкція вченого, на якій базуються його реформаторські пропозиції, репрезентує тяглість традиції української суспільної думки, провідною категорією якої є «спільне благо». Досягнення народного добробуту та забезпечення економічного розвитку вчений бачив у поєднанні особистої користі кожної людини зі спільною користю всіх. Найвищим державним мистецтвом автор реформаторських пропозицій вважав досягнення справедливості. Важливою рисою теоретичного доробку Я.Козельського, що характеризує новаторство вченого у трактуванні основ державного господарства та принципів його реформування, є поєднання історико-етичних і ліберальних засад.

Критично сприймаючи доктрину меркантилізму, Я.Козельський наголошував, що істинну основу багатства й джерело достатку становить «не золото й срібло, а працелюбність» [31, с.537]. Ця чеснота слугує внутрішнім і найнадійнішим джерелом добробуту, тому держава повинна сприяти утвердженню в своїх громадянах доброзвичайності, закріплюючи моральність і працьовитість законами: «Якщо влаштувати суспільство так, щоб як звичаї допомагали добрим законам, так і закони – добрим звичаям, то таке суспільство буде благополучним довго, і тим довше, чим тривалішою буде узгодженість між добрими звичаями і законами» [31, с.528]. Ідеали та вимоги, які аргументував мислитель,

були надзвичайно прогресивними, але саме це стало бар'єром їхнього впровадження у тогочасних умовах реакційної політичної та архаїчної господарської систем. Водночас аргументація вченим необхідності юридичного забезпечення розвитку господарства і фінансових відносин сприяли утвердженню правової свідомості та прогресивних поглядів щодо ролі держави в економічному житті суспільства як суб'єкта модернізації економіки.

Вивчення та викладання у Києво-Могилянській академії методів економічного ведення господарства та камералістики в межах етико-філософського, історичного та політико-правового напрямів з 1799 р. було доповнено курсом сільської та домашньої економії. Студенти вивчали в ньому основи агрономічних знань – рільництва, садівництва, рибальства, правила утримання та лікування худоби, розведення птиці, бджіл тощо. Варто відзначити, що цей напрям підготовки також приніс славу і визнання Києво-Могилянській академії. Так, її випускник Андрій Самборський (1732–1814) за підсумками вивчення англійської системи агрономії під час перебування на службі в російській посольській церкві в Лондоні видав працю «Опис практичного землеробства» (Лондон, 1781). Як фахівець у галузі агрономії та раціонального ведення сільського господарства він був обраний членом Російського вільного економічного товариства й призначений директором Практичної школи землеробства у Царському Селі під Петербургом. Відомий також його посібник «Положення Практичної школи землеробства і сільського господарства» (СПб., 1798). У своєму маєтку Стратемирівці на Слобожанщині у 1804 р. Андрій Самборський відкрив школу раціонального ведення господарства для селян і виписав для них з Англії нові сільськогосподарські знаряддя.

Зразком практичного застосування знань сільської економії є життя та діяльність Петра Прокоповича (1775–1850), який після закінчення Києво-Могилянської академії став основоположником раціонального рамкового бджільництва, що принесло нашому співвітчизнику всесвітнє визнання. У 1814 р. він першим у світі виготовив рамковий вулик і отримав чистий мед без попереднього знищення розплуду й бджіл. У 1828 р. П.Прокопович організував першу в Російській імперії школу бджільництва, яка була єдиною на той час у Європі [1, с.98–99]. За п'ятдесят три роки існування школи з неї вийшло понад 700 кваліфікованих пасічників. Ще один визначний винахід бджоляра-новатора – дерев'яна

перегородка з отворами, через які проходять тільки робочі бджоли, що дає можливість отримувати чистий мед у рамках. Усвідомлюючи важливість свого відкриття, з метою його якнайширшого впровадження П.Прокопович опублікував понад 60 статей у газетах і популярних журналах.

У стінах Києво-Могилянської академії вивчення наук про раціональну організацію домашнього та державного господарства базувалося на принципах гармонії людини та навколишнього світу, що відповідає сучасним уявленням про взаємодію екологічної, економічної та соціальної сфер суспільного буття та поступу. Етична основа вчення про господарство, державу, соціум та особистість, закладена засновниками й провідниками Академії у XVII–XVIII ст., утворила міцний фундамент освіти, спрямованої на формування гуманістичного світогляду, державно-правового політичного мислення та соціальної відповідальності. Відновлення у 1991 р. навчання у давніх стінах продовжує традицію потужного впливу Академії на наукове, культурне, освітнє та громадсько-політичне життя.

Висновки. Від часу свого заснування Києво-Могилянська академія пройшла славний шлях утвердження та розвитку як навчальний заклад та осередок національної духовної культури. Основними етапами її становлення були такі: 1) створення Київської братської школи за підтримки та Г.Гулевичівни та П.Сагайдачного; 2) об'єднання П.Могилою Лаврської та Братської шкіл і утворення Колегіуму; 3) офіційне підтвердження статусу Києво-Могилянської академії як вищого всестанового навчального закладу.

Напрямами дослідження та викладання в Академії теорії та практики управління господарством та формування наукового економічного світогляду були такі: етико-філософський (вчення про раціональне ведення господарства та принципи державного управління); політико-правовий (теорія держави і права, визначення економічних повноважень владних інституцій); історичний (ретроспективний аналіз соціально-економічних відносин); прикладний (вивчення сільської та домашньої економії; розроблення проектів реформ державного управління та фінансів).

Гносеологічною основою поглядів фундаторів Києво-Могилянської академії на господарську діяльність і роль держави в її раціоналізації, відповідно до загально-європейської духовно-інтелектуальної традиції, були концепція природного порядку та

аксіологічні засади релігійно-філософського світогляду. Біля витоків української економічної думки та національної освіти стояли видатні мислителі-гуманісти П.Могила, І.Гізель, Ф.Прокопович, І.Мазепа, П.Орлик, Г.Сковорода, Г.Політика, Я.Козельський та інші викладачі та вихованці Києво-Могилянської академії. Поєднання рис патерналізму (ідея освіченої монархії) та демократизму (принципи спільного блага, рівності всіх перед законом); синтез етико-філософських трактувань господарських процесів з прагматичними підходами у проведенні економічної політики характеризує спільний світоглядний фундамент їхніх теоретичних систем і практичної діяльності.

Роль випускників Академії у державотворчих змаганнях української нації XVII–XVIII ст., науковому обґрунтуванні реформ освіти, церкви, державного управління та фінансів другої половини XVIII – початку XIX ст. обумовлена значенням цього духовно-освітнього осередку в підготовці політичної та інтелектуальної еліти. Відроджена Києво-Могилянська академія є символом і запорукою відродження України, лідером прогресивних змін українського суспільства, осередком підготовки нової генерації фахівців-патріотів і побудови нової національної ідентичності.

1. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 204 с.
2. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академією / В. Аскоченский. – К. : В университетской типографіи, 1856. – 566 с.
3. Булгаков М. Исторія Киевской академіи / Иеромонах Макарий Булгаков. – СПб. : типографія Константина Жернакова, 1843. – 226 с.
4. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні 16 – поч. 19 в. / Хв. Тітов. – К. : Друкарня Української академії наук, 1924. – 432 с.: мал. – (Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук ; № 20).
5. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1 / К.В. Харлампович. – Казань : Издание Книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – 986 с.
6. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2003. – 181 с.

7. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / відп. ред. В.С. Брюховецький ; наук. ред., упоряд. З.І. Хижняк ; рец. Н.М. Яковенко. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2001. – 733 с. іл.
8. Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр. / З.І. Хижняк. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2002. – 189 с.
9. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К. : Українське вид-во, 1996. – 152 с.
10. Небрат В.В. Соціально-філософські витoki теорії держави та державного господарства в українській суспільній думці XVI–XVIII ст. / В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 42. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2009. – С. 31–44.
11. Небрат В.В. Зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності в контексті політичного та економічного протистояння XVI–XVIII ст. / В.В. Небрат // Український соціум. – № 1(40). – 2012. – С. 115–126.
12. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2013. – 584 с.
13. Історія економічних вчень : підручник / за ред. Тарасевича В.М., Петруні Ю.Є. – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 352 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 568 с.
15. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.
16. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
17. Гаєвський С. Вступна розправа. Заповіт митрополита Петра Могили (1647) / Сильвестр єпископ Лубенський та Миргородський (проф. С. Гаєвський). – Корнберг : Криниця ; На чужині, 1947. – С. 3–12.
18. Гадяцька угода // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 89–90.
19. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В.М. Нічик. – К. : Укр. центр духовної культури, 2001. – 252 с.
20. Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії / С.М. Злупко. – Львів : Євросвіт, 2004. – 543 с.
21. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3-х т. / Феофан Прокопович. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 1–3.

22. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г.С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 1. – 532 с. – Т. 2. – 576 с.
23. Мицик Ю. Київський «Синопис» як підручник з історії Русі-України / Юрій Мицик // Історія в школах України. – 2009. – № 6. – С. 47–48.
24. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І.І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
25. Літопис Самовидця / Видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзига. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.
26. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. з староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – 192 с.
27. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероб. та розшир. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
28. Величко С. Літопис: у 2-х т. / Самійло Величко ; пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. В. Шевчук ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро. 1991. – Т. 1–2.
29. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. / Д.І. Дорошенко. – К. : Вид-во «Українознавство», 1996. – 256 с.
30. Полонська-Василенко Н. Історія України : Т. 2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 606 с.
31. Козельський Я. Философические предложения / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины ХVІІІ века. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1952. – Т. 1. – С. 412–620.
32. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
33. Козельський Я. Предисловие к переводу книги Мозера «Государь и министр» / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины ХVІІІ века. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1952. – Т. 1. – С. 637–644.

Транслітерований список джерел

1. Hyzhniak Z.I. Istoriiia Kyievo-Mogylianskoii akademii / Z.I. Hyzhniak, V.K. Man'kiv's'kyi. – 2-ge vyd., dopov. i pererobl. – K. : Vydav. dim «Kyievo-Mogylians'ka akademiia», 2008. – 204 s. [in Ukrainian]

2. Askochenskii V. Kiev s drevneishim ego uchilishchem Akademiiu / V. Askochenskii. – K. : V universitetskoii tipografii, 1856. – 566 s. [in Russian]
3. Bulgakov M. Istoriiia Kievskoi akademii / Ieromonakh Makarii Bulgakov. – SPb. : tipografiya Konstantina Zhernakova, 1843. – 226 s. [in Russian]
4. Titov Hv. Stara vyshha osvita v Kyi'vs'kii Ukraini 16 – poch. 19 v. / Hv. Titov. – K. : Drukarnia Ukrai'ns'koi' akademii' nauk, 1924. – 432 s.: mal. – (Zbirnyk istorichno-filologichnogo viddilu Ukrai'ns'koi' Akademii' Nauk ; № 20) [in Ukrainian]
5. Kharlampovich K.V. Malorossiiskoe vliyanie na velikoruskuyu tserkovnuyu zhizn'. – T. 1 / K.V. Kharlampovich. – Kazan' : Izdanie Knizhnogo magazina M.A. Golubeva, 1914. – 986 s. [in Russian]
6. Hyzhniak Z.I. Istoriiia Kyievo-Mogylians'koi' akademii' / Z.I. Hyzhniak, V.K. Man'kiv's'kyi. – K. : Vydav. dim «KM Akademiia», 2003. – 181 s. [in Ukrainian]
7. Kyievo-Mogylians'ka akademiia v imenah: ХVІІ–ХVІІІ st.: encyklopedychnе vydannia / vidp. red. V.S. Briuhovec'kyi ; nauk. red., uporiad. Z.I. Hyzhniak; rec. N.M. Yakovenko. – K. : Vydav. dim «KM Akademiia», 2001. – 733 s. il. [in Ukrainian]
8. Hyzhniak Z.I. Rektory Kyievo-Mogylians'koi' akademii' 1615–1817 rr. / Z.I. Hyzhniak. – K. : Vydav. dim «KM Akademiia», 2002. – 189 s. [in Ukrainian]
9. Smolka A.O. Social'no-ekonomichna dumka ta polityka v Ukraini ХVІІ – pochatku ХVІІІ st. – K. : Ukrai'ns'ke vydavnytstvo, 1996. – 152 s. [in Ukrainian]
10. Nebrat V.V. Social'no-filosofs'ki vytoky teorii' derzhavy ta derzhavnogo gospodarstva v ukrai'ns'kii suspil'nii dumtsi ХVІ–ХVІІІ st. / V.V. Nebrat // Istoriiia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrainy : zb. nauk. prats. – Vyp. 42. – K. : DU «Instytut ekonomiky ta prognozuvannia NAN Ukrainy», 2009. – S. 31–44 [in Ukrainian]
11. Nebrat V.V. Zarozhennia ta rozvytok finansiv iak instytutiv ukrai'ns'koi' derzhavnosti v konteksti politychnogo ta ekonomichnogo protystoiannia ХVІ–ХVІІІ st. / V.V. Nebrat // Ukrai'ns'kyi sotsium. – №1(40). – 2012. – S. 115–126 [in Ukrainian]
12. Nebrat V.V. Evoliuciia teorii' derzhavnyh finansiv v Ukraini / V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
13. Istoriiia ekonomichnyh vchen' : pidruchnyk / za red. Tarasevycha V.M., Petrui Yu.Ye. – K. : «Centr uchbovoi' literatury», 2013. – 352 s. [in Ukrainian]

14. Chyzhevs'kyi D. Istoriiia ukrai'ns'koi' literatury : Vid pochatkiv do doby realizmu / D. Chyzhevs'kyi. – K. : Akademiia, 2003. – 568 s. [in Ukrainian]
15. Vyshens'kyi I. Tvory / Ivan Vyshens'kyi. – K. : Dnipro, 1986. – 247 s. [in Ukrainian]
16. Ogorodnyk I.V., Ogorodnyk V.V. Istoriiia filosofs'koi' dumky v Ukraini / I.V. Ogorodnyk, V.V. Ogorodnyk. – K. : Vyshha shkola, 1999. – 543 s. [in Ukrainian]
17. Gaievs'kyi S. Vstupna rozprava. Zapovit mytropolyta Petra Mogyly (1647) / Syl'vestr iepyskop Lubens'kyi ta Myrgorods'kyi (prof. S. Gaievs'kyi). – Kornberg : Krynycia ; Na chuzhyni, 1947. – S. 3–12. [in Ukrainian]
18. Gadiac'ka ugoda // Zapysky Naukovogo tovarystva im. Tarasa Shevchenka. – L'viv, 1909. – T. 89. – S. 89–90 [in Ukrainian]
19. Nichyk V.M. Kyievo-Mogylians'ka akademiia i nimec'ka kul'tura / V.M. Nichyk. – K. : Ukr. centr duhovnoi' kul'tury, 2001. – 252 s. [in Ukrainian]
20. Zlupko S. Ukrai'ns'ka ekonomichna dumka. Postati i teorii' / S.M. Zlupko. – L'viv : Yevrosvit, 2004. – 543 s. [in Ukrainian]
21. Prokopovych F. Filosofs'ki tvory : u 3-h t. / Feofan Prokopovych. – K. : Nauk. dumka, 1980. – T. 1–3 [in Ukrainian]
22. Skovoroda G.S. Povne zibrannia tvoriv : u 2 t. / G.S. Skovoroda. – K., 1973. – T. 1. – 532 s. – T. 2. – 576 s. [in Ukrainian]
23. Mytsiuk Yu. Kyi'vs'kyi «Synopsys» iak pidruchnyk z istorii' Rusi-Ukrainy / Yurii Mytsiuk // Istoriiia v shkolah Ukrainy. – 2009. – № 6. – S. 47–48 [in Ukrainian]
24. Kolesnyk I.I. Ukrai'ns'ka istoriografiia (XVIII – pochatok XX stolittia) / I.I. Kolesnyk. – K. : Geneza, 2000. – 256 s. [in Ukrainian]
25. Litopys Samovydtisia / Vydannia pidgotuvav kand. filol. nauk Ya.I. Dzyga. – K. : Nauk. dumka, 1971. – 208 s. [in Ukrainian]
26. Litopys gadiatskogo polkovnyka Grygoriia Grab'ianky / Per. z staroukrai'ns'koi' movy V.O. Shevchuka. – K., 1992. – 192 s. [in Ukrainian]
27. Yakovenko N. Narys istorii' seredn'ovichnoi' ta rann'omodernoi' Ukrainy. – 3-tie vyd., pererob. ta rozshyr. / Natalia Yakovenko. – K. : Krytyka, 2006. – 584 s. [in Ukrainian]
28. Velychko S. Litopys: u 2-h t. / Samiilo Velychko ; per. z kn. movy, vstup. stattia, koment. V. Shevchuk ; vidp. red. O. Myshanych. – K. : Dnipro. 1991. – T. 1–2 [in Ukrainian]
29. Doroshenko D. Ogljad ukrai'ns'koi' istoriografii'. Derzhavna shkola: Istoriiia. Politologiiia. Pravo/ D.I. Doroshenko. – K. : Vyd-vo «Ukrai'noznavstvo», 1996. – 256 s. [in Ukrainian]

30. Polons'ka-Vasylenko N. Istoriiia Ukrai'ny : T. 2. Vid seredyny XVII stolittia do 1923 roku / Nataliia Polons'ka-Vasylenko. – K. : Lybid', 1992. – 606 s. [in Ukrainian]
31. Kozel'skii Ya. Filosoficheskie predlozheniya / Ya.P. Kozel'skii // Izbrannye proizvedeniya russkikh myslitelei vtoroi poloviny XVIII veka. – M. : Gos. izd-vo polit. I-ry, 1952. – T. 1. – S. 412–620 [in Russian]
32. Lok Dzh. Dva traktaty pro vriaduvannia / Dzhon Lok ; per. z angl. O. Tereh, R. Dymyrets. – K. : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2001. – 265 s. [in Ukrainian]
33. Kozelskii Ya. Predislovie k perevodu knigi Mozera «Gosudar' i ministr» / Ya.P. Kozelskii // Izbrannye proizvedeniya russkikh myslitelei vtoroi poloviny XVIII veka. – M. : Gos. izd-vo polit. I-ry, 1952. – T. 1. – S. 637–644 [in Russian]

Одержано 5.08.2015 р.